

Одам ҳамма нарсага чидаши мумкин,
лекин адолатсизликка чидай олмайди.

Ислом КАРИМОВ

ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ИНСОН ХУҚУҚЛАРИ

DEMOCRATIZATION AND HUMAN RIGHTS

ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

ISSN 2181-6409

Илмий-маърифий журнал - Scientific and educational magazine - Научно-просветительский журнал

ДЕМОКРАТИК ЎЗГАРТИРИШЛАРНИНГ ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ МУСТАҲКАМЛАНМОҚДА



«Давлат ҳокимияти
ва бошқаруви органлари
фаолиятининг
очиклиги тўғрисида»

Ўзбекистон Республикаси
Қонуни



«Ижтимоий шериклик
тўғрисида»

Ўзбекистон Республикаси
Қонуни



«Фуқароларнинг
мурожаатлари
тўғрисида»

Ўзбекистон Республикаси
Қонуни



2(66)-2015

ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

ИЛМИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

2(66)-2015

Бош муҳаррир
Аҳмад САИДОВ

Халқаро таҳрир кенгаши:

Аслан АБАШИДЗЕ
(Россия Федерацияси)
Алексей АВТОНОМОВ
(Россия Федерацияси)
Уильям БАТЛЕР
(АҚШ)
Тадеуш БОДИО
(Польша)
Рольф КНИПЕР
(Германия)
Рольф КНИПЕР
(Германия)
Дидье МОС
(Франция)
Анджея ХОДУПСКИЙ
(Польша)
Петер ЮЗА
(Словакия Республикаси)

Таҳрир ҳайъати:

Танзила НОРБОЕВА
Аҳмад ИСМОИЛОВ
Убайдулла МИНГБОЕВ
Сайёра РАШИДОВА

Бош муҳаррир
уринбосарлари:

Эркин ЭРНАЗАРОВ
Ғулом МИРЗАЕВ

Масъул котиб:
Бобирмирзо ИСМОИЛОВ

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИДАН

Демократик ислохотларни чуқурлаштириш
ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш йўлидан..... 2

**ДЕМОКРАТИК ИСЛОҲОТЛАРНИ ЯНАДА ЧУҚУРЛАШТИРИШНИНГ
ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ МУСТАҲКАМЛАНМОҚДА**

З. Мирзаев. Ҳуқуқий эксперимент: Самарқанд вилояти тажрибаси 5
М. Эсанов. Очиқ жамият сари: Бухоро вилояти тажрибаси 10
А. Абдуҳакимов. Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини
ривожлантиришда ижтимоий шерикликнинг ўрни 13
Т. Аметов. Сайлов тизимини ислоҳ қилиш –
демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш йўлидаги муҳим кадам 16
Э. Абдуллаев. Фуқароларнинг ахборот олиш ҳуқуқини
таъминлашда “электрон ҳуқуқ”нинг аҳамияти 20

ЮКСАК МАЪНАВИЯТ – ЕНГИЛМАС КУЧ

К. Усмонов. Ҳарбий-ватанпарварлик тарбиясининг ахлоқий жиҳатлари..... 23

ИНСОН ВА ҲУҚУҚ

И. Исмоилов, К. Алибекова. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси
миллий тизими – тинчлик ва осойишталик гарови 27
О. Камолов. Махсулот етказиб бериш шартномасининг
тарофлари сифатидаги тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари 33

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИНING ИНСОН
ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА ВАКИЛИ (ОМБУДСМАН) – 2014 ЙИЛДА 38**

НАЗАРИЯ МАСАЛАЛАРИ

С. Норқулов. Фуқаролик жамияти генезиси ва таракқиётига
оид айрим илмий-назарий мулоҳазалар..... 43

КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МИЛЛИЙ ДАСТУРИ – АМАЛДА

С. Орифхўжаев, Р. Йўлдошев. Таракқиётнинг асосий омили 48

ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ҲУҚУҚИ

Л. Исоқов. Францияда одам савдосига қарши
курашнинг ҳуқуқий асослари 50

ТАРИХ САҲИФАЛАРИДА

О. Бўриев, Ш. Искандаров. Амир Темур –
Туркистон саййидлари ҳомийси 56

АНЖУМАНЛАР, ТАДБИРЛАР, ТАҚДИМОТЛАР 60

МУАССИС:



ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ
БЎЙИЧА ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МИЛЛИЙ МАРКАЗИ

ҲАММУАССИСЛАР:



ЎЗБЕКИСТОН
КАСАБА УЮШМАЛАРИ
ФЕДЕРАЦИЯСИ



ОЛИЙ МАЖЛИСНИНГ
ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ
БЎЙИЧА ВАКИЛИ
(ОМБУДСМАН)

ТАРИХ САҲИФАЛАРИДА

АМИР ТЕМУР – ТУРКИСТОН САЙИДЛАРИ ҲОМИЙСИ

Очил БҮРИЕВ *, Шерзод ИСКАНДАРОВ **

Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларида мусулмон жамоалари орасида саййидлар алоҳида имтиёзга эга бўлган гуруҳ ҳисобланган ва уларнинг диндорлар орасидаги нуфузи аёнлар сингари юкори бўлган. Шу боис тарихий манбаларда ва халқ тилида “саййид” атамаси кўп учрайди. Мазкур атамани нотўғри қўллаш ҳолатлари ҳам кузатилади. Шундай экан, авваламбор, “саййид” тушунчаси ва насабининг мазмун-моҳияти ҳақида қисқача тўхталиб, сўнг Соҳибқирон Амир Темурнинг саййидларга ҳомийлик қилгани тарихи хусусида фикр юритамиз.

“Саййид” ёки “Саййид” сўзининг бирламчи луғавий мазмуни мустақил ҳукмдор, жаноб; Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) авлодларидан бўлган мусулмонлар унвони; Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) авлодларига мансуб эркаклар исмининг, масалан, Саййидқарим, Саййидолим каби исмларнинг таркибий қисми каби маъноларни англатади¹.

Алишер Навоий асарларида бу тушунча, шунингдек, Саййид ул-мурсалин, яъни пайғамбарларнинг бошлиғи² маъносида ҳам қўлланилган бўлса, Заҳириддин Муҳаммад Бобур томонидан саййидлар – бошлиқ, етакчи, пайғамбар авлоди деб таърифланган³. Таниқли тилшунос олим Э.Бегматовнинг китобида Саид (Саййид) сўзи қўшилган 80 дан зиёд исмга изоҳ берилади⁴.

“Саййид” атамаси асосан расулуллоҳ Муҳаммад алайҳиссалом авлодларига нисбатан ишлатилади. Манбаларга кўра, Муҳам-

мад пайғамбар (с.а.в.)нинг кизи Фотима билан амакиваччаси Алидан тарқалган авлодга саййид номи берилган. Бу сўз исломга қадар араблар қабила бошлиғининг унвонини ифодалаган. Кейинчалик унинг қўлланиш даражаси кенгайиб, “улуғ”, “буюк” маъноларини англатган. Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.)нинг фахрий унвони сифатида ишлатилган бу калом кейинчалик “Саййид ул-мурсалин” (пайғамбарларнинг улуғи), “Саййиди курайший” (курайш қабиласининг бошлиғи) каби турли бирикмалар ўрнида ҳам келган.

Ислом дунёсида саййид унвонига эга бўлган шахс катта имтиёзларга эга бўлган. VII-VIII асрларда пайғамбаримизнинг кизлари Фотимадан тарқаганлар “саййид” аталиб, алоҳида ҳурматга сазовор табақа сифатида аҳоли томонидан эъзозлаб келинган. Бу анъана қарийб минг йил давом этиб, саййидлар давлат бошқаруви ва ижтимоий-маданий ҳаётда фаол иштирок этган⁵.

IX асрда йирик шаҳарларда нақиблар сайлана бошланган. Нақиб саййидларнинг даъволари ҳақиқийлиги тўғрисида ҳукм чиқариш учун шажаралар билимдони бўлиши, саййидларнинг хулқ-атвори ва уларнинг манфаатларига риоя этилишини, саййидларга тегишли вақф мулкларини назорат қилиши лозим бўлган⁶.

Саййид насабига эга бўлган шахслар давлатда юкори лавозимларда туриб, мухтасиб, нақиб (раҳбар) каби лавозимларга тайинланган. Бухоро амирлигида Жўйбор шайхлар тасарруфидаги ҳудудларни бошқариш, Хожда Баҳоуддин Накшбанд мажмуасини ободонлаштиришга ҳам саййидлар масъул бўлган. Амирликда саййидлар алоҳида имтиёзлик катлам сифатида алоҳида ажралиб туриб,

* Очил Бўриев – Қарши давлат университети доценти;

** Шерзод Искандаров – Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети мустақил тадқиқотчиси

...нинг бошқа табака ва тоифалари билан муносабатларига кирмаганлар.

Мухаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг сайидларини авлодига эга бўлган авлодлари ўзлари қўлаган жойда яшаш, ўша ердаги ҳукмдор ҳузурига бемалол кириш, барча солиқлардан озод этилиш каби имтиёзларга эга бўлганлар. Халифалик ҳудудидаги амирлар сайидларнинг яхши яшаши учун ер-сув, турли шайомлар билан таъминлаши, уларнинг қуноқларини кечириши, уларни озод этиши шарт бўлган. Сайидлар берилган ушбу имтиёзлар туфайли катта обрў ва эътиборга эга бўлган⁷.

“Темур тузуклари”да сайидлар эҳтиром билан тилга олинган. “Тузуклар”да, жумладан, шундай дейилган: “Биринчи навбатда сайидлар ва уламони иззат ҳурмат қилишни, ҳар қандай истаклари бўлса, дарҳол муҳайё этиб, муқаррар равишда уларнинг холидан хабар олиб туришни буюрдим”⁸.

Асарда таъкидланганидек, сайидлар Амир Темур мажлисларида фаол иштирок этиб, давлат ишлари, ҳуқуқий ва ахлоқий масалалар бўйича қимматли фикрлар беришган. Соҳибқирон улардан ҳалол ва ҳаромга оид кўп масалаларни ўрганган. Асарда Амир Темур сайидларни сара, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззат-ҳурматларини ўрнига қўйгани, улар орасидан лаёқатли биттаси аҳли исломга бошлик – садр этиб тайинланганлиги, улар 12 тоифанинг биринчиси сифатида кадрланганлиги қайд этилади. Соҳибқирон уларга етарлича нафақа ва маош белгилаганлиги, ҳаттоки сайидлар машваратларда салтанат тахти атрофида, энг олдинда, ўнг томондан жой олишгани ҳамда сайидлар азиз тутулиб, улар суюрғол, вазифа ва ойлик маош билан сийланганлари батафсил баён этилган.

Амир Темур сайидларга эҳтиром кўрсатиб, уларни пир тутган ҳамда давлат бошқарувида уларнинг маслаҳатларига доимо амал қилгани бошқа ёзма манбаларда ҳам ўз акссини топган. Маккалик Мир Сайид Барака Термиз сайидлари авлодидан бўлиб,

Соҳибқироннинг пири ҳисобланган. Амир Темур ўз васиятида: “Менинг бошимни пирим Мир Сайид Бараканинг оёқ томонига қўйинглар”, деган. 1404 йил охирларида вафот этган Мир Сайид Барака Соҳибқирон кўрсатмаси билан дастлаб Афғонистонда (Андхўй вилояти) дафн этилган. Сўнгра, 1409 йилда Шохрух Мирзо ва Мирзо Улughбек Соҳибқироннинг васиятига кўра, у зотнинг хоқини шимолий Афғонистондан олиб келиб, Самарқанд шаҳридаги Амир Темур макбарасига, Соҳибқироннинг бош тарафига қўйган.

Амир Темур томонидан 1387 йилда Самарқандга олиб келиниб, “Дор уш-шифо” мадрасасида дарс берган журжонлик машхур файласуф олим Мирсайид Шариф Мухаммад Журжоний (1330-1414) билан боғлиқ маълумотлар ҳам ғоятда қизиқарлидир. Жумладан, Соҳибқирон истаги бўйича Самарқандда илмий ишлар олиб борган ислом дунёсида машхур хуросонлик олим Саъфоуддин Тафтазоний (1322-1389) билан Соҳибқирон ҳузурига бўлиб ўтган баҳс-мулоқот чоғида Амир Темур шундай деган экан: “Биз икки олим фазилат ва ирфонда тенг эканлигини билсак ҳам, Журжонийнинг насаб жиҳатдан устунлиги бор. Яъни у ҳам сайид, ҳам шарифдур. Тафтазоний эса бизлар кабудур”.

Соҳибқироннинг Термиз сайидларини қандай эъзозлагани тарих саҳифаларида муҳрланиб қолган. Термиз сайидлари Амир Темур ва темурийлар даврида катта нуфузга эга бўлганлар. Улардан, айниқса, Ало ал-Мулкнинг ўғиллари Алоуддин, Абул Маолий ва Али Акбар салтанатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этган. Хусусан, 1370 йил баҳорида Балхда Амир Темурнинг тахтга ўтириш маросимида Абул Маолий ва Али Акбар ҳам қатнашган.

Аммо, 1371 йилда Абул Маолий Зинда Чашмга қўшилиб ҳукмдорга қарши фитнага бош қўшиб, руҳонийлиги учун афв этилган. Ўша вақтда унинг халқ орасида обрўси баланд бўлган. У кейинги йили Соҳибқирон

роннинг Хоразмга юришида иштирок этган. Амир Темур 1399 йилда Ҳиндистон юришидан ҳамда 1404 йилда Ғарб юришидан қайтишида Термиздаги кадамжоларни, саййидларни, Ҳаким Термизий, Абу Бакр Варроқ макбараларини зиёрат қилган. Абул Маолийнинг ўғли Ало ал-Мулкнинг хонадо-нида тўхтаб ўтган.

Термиз саййидларининг таникли ва-кили Абул Маолий кўп йиллар мобайнида Соҳибкироннинг ота мерос мулкида яшаган ва қазоси етгач (1455 йил) Шаҳрисабздаги Гумбази Саййидонда, Шайх Шамсиддин Кулол қабри ёнида дафн этилган. Унинг бу манзилдаги қабр тошида Термиз саййидла-рининг анча аниқ шажараси келтирилган. Шунингдек, мазкур хилхонада Соҳибкирон-нинг падари бузруквори Муҳаммад Тарағай ҳам дафн этилган. Манбаларда Темурий шаҳзодалар, Термиз саййидлари хонадонла-ри намояндалари асосан Хоразм вакилларига уйланганлиги қайд этилади⁹.

Соҳибкироннинг Хоразм саййидларига эҳтироми ҳам диққатга сазовордир. Ўзбе-кистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар мажмуасида сақланаётган ёрликда (бир варақ, 11 сатр, бодом шаклдаги муҳрнинг ўрта қисмида) “Амир Темур Тарағай” деб ёзилган. Бу ҳужжат Абу Муслим ав-лодларига берилган ёрлик бўлган ва 1378 йилда Соҳибкирон томонидан Хоразмдаги Дархонота мавзесида битилган. Академик И.Мўминовнинг “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли” (1968) рисоласида ушбу ҳужжатнинг фотосурати илова қилинган.

Мазкур ҳужжатда Пайғамбар авлодла-ри – саййидларнинг ислом дунёсида катта имтиёзларга сазовор бўлиб келгани таъкид-ланган. Кўришиб турибдики, Абу Муслим на-слидан бўлган Хоразм саййидлари мўғуллар-дан аввал ҳам бу ерда катта имтиёзларга эга бўлган. Чингизийлар даврида имтиёзлари биров чекланган бўлса-да, ўз ҳуқуқларини сақлаб қолишган.

Туркистонда Амир Темур салтана-ти қарор топгач, Хоразм саййидлари ўз ҳақ-ҳуқуқлари ва имтиёзлари махсус фар-мон билан расмий тан олиншини сўраб, Соҳибкиронга мурожаат қилишган.

Абдурахмон ибн Муслим (727-755) Марв яқинидаги Мохон қишлоғида яшаган, у Ҳо-шимийлар қабиласига мансуб бўлган, яъни саййидлардан саналган. Абу Муслим Хуросон волийси бўлиб, Аббосийлар халифасининг таникли лашкарбошиси бўлган. Унинг авлод-лари кейинчалик Хоразмга келиб жойлашган ва маҳаллий аҳоли орасига сингишиб кетган.

Соҳибкирон саййидларнинг моддий жиҳатдан таъминланишига ҳам алоҳида эъ-тибор берган. “Амир Музаффар ва-л Мансур Амир Темур Муҳаммад Баҳодурхон сўзим” деб битилган мазкур ёрликда таъкидлангани-дек, Хоразмдаги Дархонота саййидлари ғуж ҳолда яшаб, ер-сув, тегирмон каби бойликлар-га эга бўлган. Ёрликда кўрсатилишича, сай-йидлар барча йиғим (солик)лардан озод этил-ган. Хон ови пайтида саййидларга ҳалақит берилмаган, улардан ов учун улов, озик-овқат ва бошқалар олинмаган. Бошқа амалдорлар ҳам саййидларга озор беришмаган.

Хорижий элчиларга шароит яратиш ишларига ҳам саййидлар сафарбар этил-маган. Улар бу соҳага дахлдор солиқ ва хизматлардан озод этилган. Мамлакатдаги манзилгоҳларда ҳаракат кеча-ю кундуз да-вом этган. Йўловчилар, яъни чопарларга ша-роит яратиш маҳаллий аҳолига юклатилган. Хоразм саййидлари бу мажбуриятдан ҳам озод этилганлиги ёрликда ёзилган.

Айтиш жоизки, Амир Темур муҳри босилган “Тархон ёрлик”да XIV асрда улуғ бобокалонимизнинг Туркистондаги мустаҳкам давлатчилик тартиб-қоидалари, давлат сиёсати, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт акс этган. Мазкур ёрликда Соҳибкирон давлатида дин пешволари, жумладан сай-йидларнинг обрў-этибори кучли эканлиги, ҳукмдор уларга таяниб, давлат бошқарувида дин пешволарининг обрў-этиборини жойига қуйганлиги теран баён этилган¹⁰.

Соҳибқирон доимо саййидларни эъзоз-эҳтирамга яна бир мисол келтирамиз. Гап шундаки, 1361 йилда барлослар асир олган 70 нафар саййидни асирликдан озод этгач, Туглук Темурнинг ғазабига учраган. Бу ҳақда “Темур тузуклари”да шундай баён қилинади: “Мовароуннаҳрда мўғулларнинг қабру ситамлари ортиб кетди. Чунончи, саййид ва саййидзодалардан етмиш кишини асир олиб банди этдилар. Илёсхўжа давлат ва сиёсат ишларида лаёқатсиз бўлгани туфайли уларнинг зулми ситамига барҳам беришга ожиз эди. Мен бўлсам, ўз салобату ҳайбатим билан мўғуллар устидан ғалаба қозондим ва мазлумларни золимлар зулмидан халос этдим”.

Бундан ташқари, “Темур тузуклари”да: “Саййидлар орасидан лаёқатли биттасини аҳли исломга садр қилиб тайинладим. Вақфларни бошқариш ва назорат қилиш учун мутавалий тайинлаш, ҳар бир вилоят ва шаҳарни кезиб, муфтий, мухтасиб (назоратчи) тайинлашни унинг ўзига ҳавола этдим. У саййидлар, уламолар, шайхлар ва бошқа диний арбобларга суюрғол белгилаб, ҳар бирининг вазифасини тайин қилсин дедим”¹¹, дея қайд этилган.

Саййидлар сон жиҳатдан камчиликни ташкил этиб, асосан, пойтахт Самарқандда ва бошқа айрим шаҳарларда, хусусан, Бухоро, Тошкент ва Қўқонда истиқомат қилганлар. Шунингдек, саййидлар аҳолисининг асосини хўжа ёки чиғатой деб аталувчи ўзбек ва тожик тилли гуруҳлар ташкил этувчи худудларда яшаган. Бу этник гуруҳлар, асо-

сан, Сурхон воҳасида истиқомат қилади¹².

Саййидлар давлат бошқарувида алоҳида имтиёзга эга бўлганлар. Маънавий-маърифий ишлар билан шуғулланган, мадрасаларда мударрислик қилган. Саййидлар кози лавозимида ҳам ишлаган. Улар одатда аҳолининг кўпчилик қисмидан ажралган ҳолда, алоҳида маҳалла ва қишлоқ бўлиб яшаганлар. Қабристонлари ҳам алоҳида бўлган.

Собик советлар даврида исломий кадриятлар каби “саййид” атамаси ҳам қатағонга учради. Энг аввало, пайғамбар авлодларига мансуб кишилар қувғин қилинди. Муқаддас қадамжолар ва зиёратгоҳлар топталди. Саййидлар ўзларининг келиб чиқишини, аждодларини, ҳаттоки исм-шарифини ҳам унутишга маҳкум этилди.

Ўзбекистон мустақиллиги туфайли халқимиз диний кадриятлари яна тикланди. Жамиятдаги турли табақалар, жумладан, пайғамбар авлодлари деб ҳисобланган фуқаролар – саййидлар авлодларининг ҳақ-хуқуқлари тикланиб, эркин диний эътиқод қилишлари учун қулай шарт-шароитлар яратилди.

Алқисса, юқорида қайд этилган далил ва мулоҳазалардан ҳам яққол аёнки, Амир Темур ҳомий сифатида пайғамбар авлодлари саналган саййидларга доимо эҳтиром кўрсатган. Саййидларни пир тутиб, давлат бошқарувида уларнинг маслаҳатларига амал қилган. Айни чоғда, саййидлар Соҳибқирон ҳазратларининг ҳомийлигида фаровон яшаганлар.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 3-ж. – Т., 2007. – Б. 422.

² Навоий асарлари учун қисқача лугат. – Т., 1993. – Б. 240.

³ “Бобурнома” учун қисқача лугат. – Т., 2008. – Б. 146.

⁴ Э.Бегматов. Ўзбек исмлари. Т., 2007. Б. 360-363.

⁵ Семенов А.А. Бухарский трактат о членах и званиях и об обязанностях называемый их в средневековой Бухаре. – СВ, т. V. М.-Л., 1948. – С 141.

⁶ Э.Бегматов. Ўзбек исмлари. Т., 2007. – Б. 586.

⁷ А.Абдуллажонов. Саййид унвонми ёки исм?. – Ўзбек тили ва адабиёти 1996 йил, 6-сон. – Б. 45-46.

⁸ Темур тузуклари. – Б. 94.

⁹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., 2003. – Б. 338.

¹⁰ Бу ҳақда қаранг: Р.Бойтуллаев, Г.Остонова. Мозий дафтаридан саҳифа. Т., 2010. – Б. 140-152.

¹¹ Темур тузуклари. – Т. 2013.

¹² Р.Ражабов. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси. Т., 2012. – Б.132.